
A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2009-BEN

**RESZEGI KATALIN:
HEGYNEVEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON**

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány

Debrecen, 2009. 180 lap

Témavezető: Tóth Valéria

Opponensek: Csomortáni Magdolna, Rácz Anita

Védés: 2009. április 24.

A helynevek a régi korok vonatkozásában felbecsülhetetlen forrásértékkel bírnak, így vizsgálatuk a névtudomány mellett a történeti tudományoknak és a nyelvtörténeti kutatásoknak is szerves részét képezi. Napjainkra ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a helynevek hasznosíthatósága szempontjából meghatározó az általuk jelölt denotátumok jellege. A különböző helynévfajtákhoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások ugyanis eltérőek lehetnek, ez pedig nyelvi természetű különbségeket is eredményezhet közöttük, valamint nyelvészeti és történettudományi értéküket is befolyásolja. Célszerű tehát a névrendszerhez e különbségek szem előtt tartásával közelíteni, mivel általános ismereteinket is tovább bővítheti, ha az egyes névfajták jellemzőit külön-külön is feltárjuk.

Napjainkban azonban a nevek ilyen irányú feldolgozása még korántsem teljes. Igaz ugyan, hogy a településnevekre jellemző névadási normáknak a korai időszakra vonatkozóan bőséges szakirodalma van, a tájnevekről szintén átfogó ismeretek állnak a rendelkezésünkre, a víznevek ilyen szempontú értékelése pedig a korábbi etimológiai irányultság mellett egyre inkább rendszertani szempontokkal is gazdagszik, más névfajták – köztük a kiemelkedések nevei – azonban eddig még nem részesültek ilyen jellegű szisztematikus feldolgozásban. Munkámban e hiány pótlásaként a korai ómagyar kori hegynevekhez kapcsolódó névadási-névhasználati szokások bemutatására vállalkoztam, illetőleg bőséges névállomány alapján törekedtem a névfajta kapcsán eddig felmerült kérdések alaposabb megvilágítására is. Dolgozatomban emellett arra is igyekeztem rámutatni, hogy a hegynevek vizsgálata milyen haszonnal járhat a névkutatás, valamint társ-tudományai (elsősorban a történettudomány) számára.

Munkám három nagyobb egységből áll. Az első rész alfejezeteiben a hegynevek vizsgálata kapcsán felvetődő elméleti kérdéseket jártam körül. Elsőként a helynévfajták között megmutatkozó nyelvészeti és történettudományi vonatkozású különbségeket tekintettem át, majd bemutattam, hogy miként jelennek meg a hegynevek a történeti, a nyelvészeti vonatkozású és a névtani szakmunkákban. Kitértem a *hegynév* terminus definiálása kapcsán jelentkező nehézségekre is, s minthogy a hegynevek osztályának körülhatárolására a klasszikus (tudományos) kategorizálás kevésbé alkalmas, érdemesnek láttam a kérdést a kognitív nyelvészet irányából is körbejárni. Ezzel az elmélettel ugyanis jól magyarázható, hogy a névhasználók által hegyként megnevezett kiemelkedések a valóságban igen

változatos térszíni formák lehetnek. Vizsgálódásaim eredményeképpen arra jutottam, hogy a beszélők által hegynék tartott kiemelkedések tulajdonnévi értékű elnevezéseire is ki kell terjeszteni a hegynév terminust, az összetétel *hegy* előtagját tehát a legtágabb 'földfelszíni kiemelkedés' jelentésben használtam dolgozatomban.

A középkor magyar hegynévállományának az egybeállításánál során a névterjedelem pontos körülhatárolása is nehézséget jelent. Minthogy ennek megoldásában a kérdést érintő néhány szakmunka nem nyújt jól hasznosítható fogódzókat, magam próbáltam néhány módszertani elvet megfogalmazni. A mai névhasználati szokásokból kiindulva úgy tűnik, hogy a történeti névadatok terjedelmi határainak meghatározásakor nem elég csupán egyetlen szempontot érvényesíteni, hanem minden egyes névalak esetében komplex, sok szempontot és információt, valamint alapos filológiai feltáró munkát magában foglaló módszert alkalmazva célszerű eljárunk. A névhasználati szokások feltárása mellett szükséges a neveket a névrendszer elemeként, illetve az adataikat tartalmazó oklevél részeként is megvizsgálni, s tovább árnyalhatják az így kapott eredményeket a nevek későbbi adatai is. Könnyen megeshet azonban, hogy egy-egy esetben még így sem jutunk egyértelmű eredményre a névterjedelmet illetően, de a jelenség összetett voltát látva, úgy gondolom, hitelesebb képet adhatunk az egyes nevekről és a hegynévállomány egészéről is, ha a határozott állásfoglalás helyett ilyen esetekben inkább többféle lehetőséggel számolunk.

A hegynevek nem a többi helynévfajtatól elkülönülten léteznek a névrendszerben, illetőleg a névhasználók nyelvtudatában. A hegynevek és más helynevek valójában igen szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat már a legrégebbi neveket vizsgálva is határozottan kitűnik. A hegynevek és a más helyfajtakat jelölő nyelvi elemek közötti átjárásokat az érintett névfajtaknak megfelelően tekintetem át.

A nevek felépítésében részt vevő földrajzi köznevek – lokalizálhatóságuk és kronologizálhatóságuk révén – különösen jól hasznosíthatók a névtani kutatások mellett a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban is. Dolgozatomban második nagy egységében a szókincs e speciális rétegéből a hegyrajzi közneveket etimológiai, jelentésbeli, szóföldrajzi vonatkozásait figyelembe véve tekintetem át, névalkotó elemként való megterheltségükre is kitérve.

A munkámat záró harmadik fejezetben a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellt felhasználva a korai ómagyar kori hegynevek névrendszertani elemzését végeztem el szerkezeti, majd keletkezéstörténeti szempontból. A szerkezeti elemzés során a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőit nem elkülönülten mutattam be, hanem a két szempontot egymás mellett alkalmazva igyekeztem megvilágítani a hegynévadás szemantikai és lexikális bázisát, hogy láthassuk, a különböző névadási motívumok nyelvileg milyen formában jelennek meg a hegynevekben. A hegynevekben – ugyanúgy, mint a legtöbb más helynévfajta elemeiben is – meglehetősen gyakran jelentkező motívum a helyfajtajára való utalás, vagyis annak a helyfajtanak a megjelölése, amelybe a név által jelölt objektum tartozik. A hegyek megjelölésében találkozhatunk pusztai földrajzi köznévi névformákkal, például *Bérc*, *Domb*, *Halom*, *Mál*, *Tető*, ám ezek aránya a névrendszeren belül meglehetősen csekély. A hegyrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek alaprészeként, sajátosságot kifejező bővítményrészhez kapcsolódva használatosak, pl. *Agyagos-bérc*, *Kerek-domb*, *Bükkfő*, *Nagy-gyűrű*. E struktúra előtagjában a leggyakoribb lexikális elem az egyrészes helynév (*Akna hegye*, *Apoc halma*, *Dorog-hegy*), de ugyancsak meglehetősen sokszor szerepel a hegynév alkotóelemeként személynév is (*Gyula halma*, *Pete bérce*, *Balog Péter halma*). A fajtajelölő névrész ritkábban megnevező funkciójú helynévi előtaghoz is kapcsolódhat: a

Viszoka hegye, Lendece mála, Szlovik köve nevekben jövevénynevekhez, a *Nagy-dél verője, Vértes hegye* nevekben pedig belső keletkezésű hegynevekhez járult hegyrajzi köznévi. Az átvett nevek gyakran szerkezetileg változatlan formában használatosak a magyar beszélők körében, mint például a szláv eredetű *Papaj* (< öszl. **popelъ* 'hamu'), *Pizun* (< szl. *pyšeno* 'köles'), *Holica* (< szlk. *holý* 'tar, kopasz'). A hegynevek körében a régiségben kevésbé jellemző a megnevező funkcióban álló utótag, de erre láthatunk példákat többek között a *Kis-Galya, Nagy-Galya, Szár-Somlyó* névformákban.

A keletkezéstörténeti vizsgálat során a nevek változástörténetére is tekintettel voltam. Csaknem valamennyi kétrészes név szintagmatikus szerkesztéssel alakult. Legjellemzőbbek a minőségjelzős szerkezetek (*Iker-hegy, Csókás-kő*), nagyszámban találunk továbbá birtokos jelzős összetétellel alakult névformákat is (*Mátyás hegye, Dolna bérc*), ezekhez képest a több kiemelkedést közösen megjelölő mennyiségjelzős szerkezetek (*Három-hegy*) száma elenyésző. Morfematikus szerkesztéssel, képzéssel a korabeli hegynév-állomány meglehetősen kis hányada jött létre (*Somogy, Szilad*). A szerkezeti változás (kiegészülés, ellipszis, rövidülés, bővülés) az adatok alapján szintén kevésbé meghatározó az új hegynevek létrehozásában. A kiegészülés, melynek során új névrésszel bővül az addig egy- (vagy két)részes név, nagyjából a szláv jövevényneveket érintette, melyek a magyar névrendszerbe bekerülve másodlagosan magyar fajtajelölő földrajzi köznevet vettek fel, hogy ezáltal pontosabban betölthessék azonosító funkciójukat (*Viszoka* > *Viszoka hegye, Brizó bérc*). Ritkábban azonban magyar eredetű hegynév is részt vett a folyamatban (*Dió-mál* > *Dió-mál hegye*). Az esetek többségében azonban ezt a névszerkezeti alakulást nem könnyű vagy éppen lehetetlen elkülöníteni a fordított irányban ható elliptikus változástól, melyben egy névrésszel csökken a névtest terjedelme, az új és a régi formát ugyanis általában hosszabb ideig párhuzamosan használják egymás mellett. A név funkcionális felépítését változatlanul hagyó, csupán az alaki szerkezetet módosító bővülés és rövidülés szerepe elenyésző az új hegynevek alkotásában.

A jelentésbeli névalkotás során a névadók a nyelv meglévő belső elemkészletét használják fel helynévként úgy, hogy a név alakja, szerkezete nem változik, miközben új (helynévi) jelentése alakul ki. Az érintkezésen alapuló metonímia útján a vizsgált időszakban legnagyobb számban településnevekből jöttek létre hegynevek. A történeti adatok kapcsán azonban nehézséget jelent annak a meghatározása, hogy mikortól számolhatunk az új jelentés kialakulásával. A pusztai földrajzi köznévi alakú adatok (*Bérc, Halom, Mál*) esetében további lényeges probléma is jelentkezik: gyakran nem lehet eldönteni, ténylegesen tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e ezek a nyelvi elemek, azaz végbement-e valóban a jelentéshasadás. A kérdés megválaszolásához a névrendszertani és a névszociológiai szempontok mellett érdemesnek tűnt a hasadási helyneveket a kognitív nyelvészet irányából is körbejárni. A pusztai földrajzi köznévi helynevek – amint a megítélésük bizonytalansága is mutatja – nyilvánvalóan a helynévi kategória periferikus elemei, amelyek mintegy a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők. Ezért igyekeztem számba venni azokat a tényezőket, tulajdonságokat, amelyek a jelenkori földrajzi köznévi alakú formák tulajdonnévi megítélésében szerepet játszhatnak. A történeti adatok esetében azonban a korabeli névhasználatra vonatkozó ismeretek híján jobbára csak az adatok szövegbefoglalási módja lehet a segítségünkre. Megítélésükhöz elengedhetetlen továbbá az adott oklevél egészének az alapos áttekintése is. Vizsgálataim alapján valószínűnek tartom, hogy a számos *bérc* adat mögött az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását kell gyanítanunk: a szó a korai ómagyar kor időszakában

„oklevélszó”-ként funkcionálhatott, azaz használata mögött valamiféle normatörekvés nyilvánulhat meg.

A helynevek tipológiai elemzésének a névfajtákra vonatkozó jellemzők feltárása mellett népességtörténeti hozadéka is lehet. Ennek szemléltetésére az Árpád-kori hegynev-állományban fellelhető nyelvi-kronológiai rétegeket mutattam be. A vizsgálat során a területiség szempontját is érvényesítettem. Két, egymáshoz közel eső hegyvonulat neveit hasonlítottam össze nyelvi szempontból: a vizsgálatba egyrészt a mai Északi-középhegység nagy részének, azaz a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Cserhát kiemelkedéseinek a neveit, másrészt a Selmec-hegység, a Jávoros és a Szlovák-érchegység vonulatának a neveit vontam be. Lényeges különbség mutatkozik a két területen a régiségben a névhasználók tekintetében: az északi vonulat vidékén ugyanis jóval nagyobb számú szláv lakossággal kell számolnunk. A magyar és a szláv nép névalkotási, névváltoztatási szokásaiban jelentős eltéréssel számolhatunk: míg a magyar névadóktól származó nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetételekből jött létre mindkét területen, addig a szláv nevek között csupán elenyésző számban találkozunk hasonló alakulásmóddal. A vizsgálat során névrendszertani jellegű területi különbségek is megmutakoztak. A két hegyvonulat magyar névadással létrejött neveinek állományán belül az egy- és kétrészes névalakulatok arányában tapasztaltunk eltérést: az északi vonulat nevei között ugyanis valamivel több az egyrészes, mint a déli vonulat hegynevei között. Ez talán a szláv névmodell hatásával is magyarázható, az északi területen ugyanis – amint azt a nagyszámú szláv eredetű név is mutatja – nagyobb az egyrészes hegyneveket használó szláv népesség aránya, s névadási, névhasználati szokásaik a magyar névhasználókra is hatással lehettek.

Az adott helynévfajta átfogó megismerésére irányuló vizsgálat következő fázisát az jelentheti, hogy az adott névfajta jellemzőit a helynévrendszeren belül más névfajták állományával összevetve vesszük számba. Ilyen módon szisztematikusan fel lehet tárni az egyes helyfajták megnevezései közötti különbségeket és hasonlóságokat, s ezáltal tovább árnyalhatjuk az egyes névfajták sajátosságairól az eddigi kutatások alapján kirajzolódó képet. Az eddig megjelent, egyetlen névfajtára koncentráló munkák jó alapot nyújthatnak az ilyenfajta összehasonlító vizsgálatokhoz, a teljes körű összevetéshez azonban nyilvánvalóan szükség lesz valamennyi, korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta átfogó elemzésére is.

PÓCZOS RITA:
NYELVI ÉRINTKEZÉS ÉS A HELYNÉVRENDSZEREK
KÖLCSÖNHATÁSA

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány

Debrecen, 2009. 227 lap

Témavezető: Hoffmann István

Opponensek: Péntek János, Maticsák Sándor

Védés: 2009. május 27.

1. Célkitűzések. – A forráshiányos, illetve forrásszegény időszakok etnikai viszonyainak vizsgálatában mai ismereteink szerint közvetlen bizonyítékokra általában nem támaszkodhatunk, mert direkt módon semmilyen írott (vagy nem írott) anyag nem tudósít a